

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Explaining the key concepts of the “Islamic city” in “Madinat Alfadilah” (Virtuous city) theory of Farabi *

Marzieh Al Zahra Nassirpour ¹, Mohammad Naghizadeh ^{2,**}, Zahra Sadat Saeedeh Zarabadi ³¹ Ph.D. Candidate in Urban Planning, Department of Urban Development, Science and Research branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.² Assistant Professor, Department of Urban Development, Science and Research branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.³ Associate Professor, Department of Urban Development, Science and Research branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received	2020/12/02
Revised	2021/04/11
Accepted	2021/06/19
Available Online	2022/09/22

Keywords:

Islamic City
Ideal City
Virtuous City
Farabi

Extended ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: The present study is based upon the theory of “madinat alfadilah” (virtuous city) to help develop the theoretical foundations related to the concept of the “Islamic city”. This theory is one of the complete theories about the characteristics of the ideal city that “Farabi” has been able to systematize into a “scientific treatise”. “Farabi” is a wise scholar among Muslim thinkers whose theories can still be the solution to today’s problems, due to his scientific comprehensiveness, intellectual order, and independence of thought from the conditions of his time. The freshness of his thought is due to his indebtedness to Islamic sciences and knowledge. In this study, the main research questions are:

1. What are the key concepts of Farabi’s “madinat alfadilah” theory?
2. How will these concepts play a role in explaining the theoretical foundations and defining the concept of “Islamic city”?

There are two approaches in the studies about “urbanization” and “civilization” in Farabi’s view: The first can be considered as “extracting individual concepts from Farabi’s works”, which includes studies that introduce single useful concepts for today’s society according to Farabi’s theories. The second can be called “extracting common concepts from the comparative study of Farabi’s works and other thinkers”, which includes studies that have compared his views with other thinkers who have provided theories in the field of society and the ideal city. The present study fills the gap between these two approaches. It is not merely looking at single concepts, nor is it merely comparing Farabi’s works with other thinkers, based on the view that Farabi’s comprehensive theory can be a comprehensive and all-encompassing basis to define the “concept of the Islamic city”.

METHODS: This research is a descriptive-analytical study in terms of attitude and addressing the research issue. Bibliographic study tools (with emphasis on referring to primary sources) have been used to review and refine the texts and content of the materials. The research results have been obtained using the qualitative analysis method. According to the research process (based on the research canvas model (Latham 2016)), the first step was to state the problem, explain the goals, and formulate the research questions. The next stage determined the research position by reviewing previous research. Eventually, the theoretical literature was reviewed using an initial theoretical framework. In the analysis and findings section, using the approach of logical analysis, the concepts extracted from Farabi’s idea were presented in three sectors. Also, these concepts were briefly explained, and their relationship with the “concept of the Islamic city” was stated. Finally, secondary concepts were obtained from the basic concepts to form the “theoretical foundation” of the “Islamic city” concept. The relations between all the mentioned concepts with the idea of the utopia were depicted in a diagram. The secondary concepts were extracted by logical analysis and rational inference.

FINDINGS: The theory of the “madinat alfadilah”, which is a solid basis for the concept of “Islamic city”, emerges in Hakim Farabi’s thought from a complete and, at the same

Use your device to scan
and read the article online

Number of References

44

Number of Figures

6

Number of Tables

1

© 2022, JIAU. All rights reserved.

doi <https://dx.doi.org/10.30475/ISAU.2022.256872.1579>

OPEN ACCESS

* This article is derived from the first author’s doctoral thesis entitled “Explaining the Basics and Features of the Iranian-Islamic Neighborhood”, supervised by the second authors and advised by the third, at Islamic Azad University Science and Research branch.

** Corresponding Author:

Email: drmnaghizadeh@srbiau.ac.ir

Phone: +98(912)6081294

Extended ABSTRACT

time, complex process. He deduces this process from the general system of the created world. The starting point of this process is the "monotheism" and greatness of God Almighty. Explaining the hierarchy of beings, from the world of "Meaning" to the world of "Matter", leads to the turning point of "Man". The human soul has certain components. Some concepts such as "Wisdom, Will, and Authority" are defined for human beings. Human "bliss" is another turning point in the process. Man needs a "social life" to achieve bliss. Thereby, the concept of the "madinat alfadilah" is born as the background for the formation of social life. After reviewing the sources and analyzing the results, the key concepts of Farabi's theory include: "bliss", "comprehensiveness", "anthropocentric", "justice", "global model", "politics", "social system", "management" and "education". These concepts were systematized in three sectors: "transcendent ideal, path and operational tools", and their relationships were analyzed.

CONCLUSION: Based on the logical analysis of the above concepts in order to find their connection with the urban science literature through rational inference, the concepts of "purpose, approach, mechanism, form, context, organization and content" can be explained according to the "Islamic city" concept. The concepts defining the Islamic city can be organized as follows:

The transcendent ideal

- The "purpose" of the Islamic city is human excellence and his "bliss".

path

- The "mechanism" for achieving this goal is "politics".
- The "form" of the Islamic city is to have a defined and specific "social system".
- The "basis" and context of the formation and development of the Islamic city is "a global model".
- The general method or "approach" of the Islamic city is "comprehensiveness, anthropocentric and justice".

Operational tools

- The "organization" of the Islamic city can be explained by defining the concept of "management".
- The limits of "education" will determine the "content" of this template.

The process of emergence of the concept of "madinat alfadilah", and the formation process of the theoretical basis of the "Islamic city" concept using key concepts of the theory are shown in a diagram.

HIGHLIGHTS:

- Explaining the emergence "process" of "madinat alfadilah" (city of virtuous) theory as a solid platform to form the concept of "islamic city".
- Extraction and analysis of key concepts of farabi's theory as a theoretical basis for the concept of "islamic city".
- Reconstruct the "structure" of farabi's theory by explaining its "relations between key concepts" as a "basis" for defining the "concept of the islamic city".

ACKNOWLEDGMENTS:

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-forprofit sectors.

CONFLICT OF INTEREST:

The authors declared no conflicts of interest.

COPYRIGHTS

©2022 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers. (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Al Zahra Nassirpour, M.; Naghizadeh, M.; Zarabadi, ZSS., (2022). Explaining the key concepts of the "Islamic city" in "Madinat Alfadilah" (Virtuous city) theory of Farabi. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism.*, 13(1): 125-141.

<https://dx.doi.org/10.30475/ISAU.2022.256872.1579>

https://www.isau.ir/article_152750.html

تبیین مفاهیم کلیدی شهر اسلامی در تفکر مدینه فاضله فارابی*

مرضیه الزهرا نصیرپور^۱، محمد نقی زاده^{۲*}، زهرا سادات سعیده زرآبادی^۳

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. استادیار، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳. دانشیار، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
تاریخ ارسال ۱۳۹۹/۰۹/۱۱	<p>با وجود مطالعات بسیار، کمبود منابع جهت استواری پایه‌های نظری مفهوم «شهر اسلامی»، همچنان مهم‌ترین معضل این بخش از دانش شهرسازی است. بدین جهت، بازخوانی و واکاوی آثار اندیشمندان بزرگ مسلمان که نظریات آن‌ها عمدتاً مبتنی بر تعالیم اسلامی است، ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش بنیادی حاضر، باهدف کمک به توسعه مبانی نظری «شهر اسلامی»، نظریه «مدینه فاضله فارابی» را با استفاده از مطالعات اسنادی، مراجعه به منابع دست‌اول و بر اساس روش تجزیه و تحلیل کیفی، مورد مطالعه قرار داده است. فارابی حکیم مسلمان ایرانی، در کتب «آراء اهل المدینه الفاضله» و «سیاسة المدینه»، به شرح علمی مفهوم «شهر آرمانی» می‌پردازد. ویژگی‌های منحصر به فرد او را می‌توان در «جامع‌نگری»، «ساختار و سازمان منظم تفکر او»، «سعی در کاربردی کردن فلسفه اسلامی در اجتماع» و «توجه به مبادی سه‌گانه الهی، انسانی و طبیعی در ارائه نظریات» دانست که این مشخصات، استحکام تفکر مبتنی بر نظریات وی را تا حدود زیادی تضمین می‌نماید. پس از بررسی منابع و تحلیل نتایج، مفاهیم کلیدی نظریه فارابی شامل: «سعادت»، «جامع‌نگری»، «انسان‌گرایی»، «عدالت»، «الگوی جهانی»، «سیاست»، «نظام اجتماعی»، «مدیریت» و «آموزش» استخراج گردیده است. این مفاهیم، در سه بخش «آرمان متعالی»، مسیر حرکت و ابزار عملیاتی» تنظیم و روابط میان آن‌ها تحلیل شده است. در نهایت، کاربست این مفاهیم در تعریف بنیان نظری مفهوم «شهر اسلامی» مشخص گردیده است. این مفاهیم می‌توانند «هدف، رویکرد، ساز و کار، فرم، بستر، سازمان و محتوا»ی مفهوم «شهر اسلامی» را تبیین نمایند.</p>
تاریخ بازنگری ۱۴۰۰/۰۱/۲۲	
تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۳/۲۹	
تاریخ انتشار آنلاین ۱۴۰۱/۰۶/۳۱	
واژگان کلیدی	
شهر اسلامی	
شهر آرمانی	
مدینه فاضله	
فارابی	

نکات شاخص

- تبیین «فرایند» ظهور نظریه «مدینه فاضله»، به‌عنوان بستری استوار برای شکل‌گیری مفهوم «شهر اسلامی».
- استخراج و تحلیل مفاهیم کلیدی نظریه «مدینه فاضله» به‌عنوان بنیان نظری مفهوم «شهر اسلامی».
- ترسیم «ساختار» نظریه «مدینه فاضله» از طریق تبیین «روابط میان مفاهیم کلیدی» آن، به‌عنوان «مبنا»یی برای تعریف «مفهوم شهر اسلامی».

نحوه ارجاع به مقاله

الزهرا نصیرپور، مرضیه؛ نقی‌زاده، محمد و زرآبادی، زهرا سادات سعیده. (۱۴۰۱). تبیین مفاهیم کلیدی شهر اسلامی در تفکر مدینه فاضله فارابی، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۳(۱)، ۱۲۵-۱۴۱.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده نخست با عنوان «تبیین مبانی و صفات محله ایرانی- اسلامی» می‌باشد که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران انجام گرفته است.

* نویسنده مسئول

تلفن: ۰۰۹۸۹۱۲۶۰۸۱۲۹۴

پست الکترونیک: drmnaghizadeh@srbiau.ac.ir

مقدمه

منابع تاریخی منتشره نشان می‌دهد که در قرون اخیر، برخی سیاست‌های استعماری در سرزمین‌های اسلامی، حکومت افراد نالایق بر جوامع مسلمان، به وجود آمدن شکاف میان عقاید آسمانی و نظام زندگی اجتماعی و... تغییرات عمده‌ای در نگرش و نحوه‌ی زندگی مسلمانان به وجود آورد. به‌این ترتیب، پس از دورانی که مسلمانان در اثر توجه به تعالیم دینی خود، پیشرفته‌ترین تمدن را در جهان شکل داده بودند، دچار فقر مادی و فرهنگی گردیده، در اغلب زمینه‌های علمی، فرهنگی، هنری و... به از خودبیگانگی و عقب‌ماندگی گرفتار شدند (Hemfer, 2002; Seyyed Ghotb, 2012).

هم‌زمان با این تحولات، علمای اسلامی با مجاهدت بسیار تلاش نمودند با تکیه بر اسلام اصیل (کتاب و سنت)، جوامع مسلمان را به سوی توسعه‌ی انسانی و اسلامی سوق دهند (Movasaghi, 1999). این روند آگاه‌سازی و مبارزه، طی ادوار مختلف، پیگیری و کامل‌تر گردید. مسلمین آگاه، به این نتیجه رسیدند که تنها مسیر پیشرفت، نجات بشریت از گرفتاری‌های نفسانی و حرکت ابناء بشر به سمت تعالی حقیقی، بازگشت به تعالیم الهی است. توسعه مکتوبات علمی با تکیه بر تعالیم الهی و تأکید بر محوریت جهان‌بینی توحیدی، در سال‌های اخیر، در حوزه دانش «شهرسازی» و «معماری» نیز، مورد توجه قرار گرفته و اندیشمندان در پی شرح و بسط مفهوم «شهر اسلامی» بوده‌اند. با این حال، همچنان کمبود مبانی نظری تدوین‌شده بر مبنای متون مقدس، در حوزه مطالعات «شهر اسلامی» مشهود است.

در راستای کمک به توسعه مبانی نظری مرتبط با مفهوم «شهر اسلامی»، پژوهش حاضر نظریه «مدینه فاضله» را به‌عنوان یکی از کامل‌ترین نظریات درباره‌ی ویژگی‌های شهر آرمانی که «فارابی» توانسته در قالب یک «رساله علمی» آن را نظام بخشد، انتخاب نموده است. در میان اندیشمندان مسلمان، «فارابی» دانشمند فرزانه‌ای است که به جهت جامعیت علمی، نظم فکری و عدم وابستگی اندیشه وی به شرایط زمان خود، نظریاتش همچنان می‌تواند برای مسائل امروز راهگشا باشد. طراوت اندیشه او، مرهون و امرداری به علوم و معارف اسلامی است، چراکه این معارف بر فطرت الهی انسان استوار گردیده و فطرت، امر نهادینه‌ای است که در گذر نسل‌ها و عصرها تغییر نمی‌کند. این پژوهش در پی آن است که مفاهیم کلیدی اندیشه «مدینه فاضله» فارابی را برای تبیین ابعاد «شهر اسلامی» واکاوی نماید و به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر است:

۱. مفاهیم کلیدی نظریه‌ی «مدینه فاضله» فارابی کدامند؟
۲. این مفاهیم در تبیین مبانی نظری و تعریف مفهوم «شهر اسلامی» چگونه ایفای نقش خواهند نمود؟

روش تحقیق

در این پژوهش به‌منظور اتخاذ روشی مطابق یک چارچوب استاندارد، از مدل (Latham, 2016) استفاده شده است. بر اساس این بوم تحقیق^۱، یک ساختار کلی می‌تواند شامل مراحل مشخص‌شده در شکل ۱، باشد. در این ساختار کل فعالیت‌های مرتبط با تحقیق، در دو بخش U و T شکل ترسیم گردیده است.

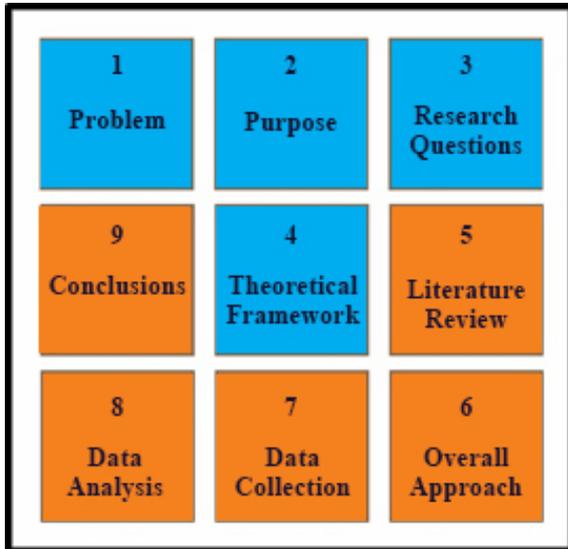

Fig.1. Basis research canvas (Latham 2016, 10)

از آنجا که پژوهش حاضر جزء پژوهش‌های بنیادین محسوب می‌شود، مرحله‌ی مرور ادبیات و جمع‌آوری داده‌ها که در این پژوهش به نوعی بررسی محتوای اندیشه‌ها و نظریات بوده، باهم تلفیق گردیده، مرحله جایگاه تحقیق پیش از مرحله چارچوب نظری انجام شده است. همچنین به‌منظور تبیین روابط میان مراحل مختلف انجام پژوهش، بوم تحقیق، به صورت فرایندی ترسیم شده و مبنای عمل قرار گرفت (شکل ۲).

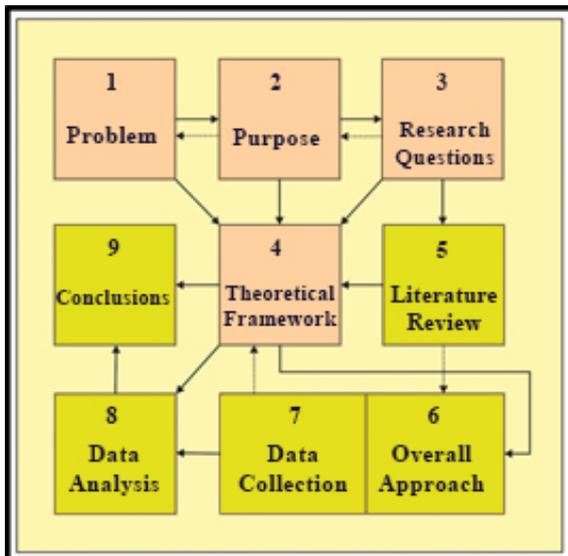

Fig.2. Research process

این پژوهش از لحاظ شیوه نگرش و پرداختن به مسئله تحقیق یک پژوهش توصیفی تحلیلی محسوب می‌شود. ابزار مطالعه کتابخانه‌ای (با تأکید بر مراجعه

به منابع دست‌اول) برای بررسی متون و محتوای مطالب و تدقیق آن‌ها بهره‌گیری گردیده و دستیابی به نتایج تحقیق با استفاده از روش تجزیه و تحلیل کیفی میسر شده است.

طبق فرایند مبنای انجام پژوهش (شکل ۲)، بیان مسئله، تبیین اهداف و تنظیم سؤالات تحقیق، آغازی برای انجام این پژوهش بوده است. در مرحله بعد با بررسی پژوهش‌های پیشین، جایگاه تحقیق مشخص گردیده و سپس مرور ادبیات نظری طبق یک چارچوب نظری اولیه برای پژوهش انجام شده است.

در قسمت تحلیل داده‌ها و ارائه یافته‌های تحقیق، مفاهیمی که از اندیشه «مدینه فاضله» فارابی استخراج گردیده، با استفاده از نگرش تحلیل منطقی در قالب سه بخش «آرمان متعالی، مسیر حرکت و ابزار عملیاتی» به صورت جدول ارائه گردیده است. همچنین این مفاهیم به صورت مختصر توضیح داده شده و ارتباط آن‌ها با «مفهوم شهر اسلامی» بیان شده است.

در نهایت در بخش نتیجه‌گیری، مفاهیم ثانویه‌ای که می‌توان از مفاهیم اولیه، جهت شکل‌گیری «بنیان نظری مفهوم شهر اسلامی» به دست آورد، مشخص گردیده و روابط میان تمام مفاهیم ذکر شده با هم و با اندیشه‌ی مدینه فاضله در قالب شکل به تصویر درآمده است. استخراج این مفاهیم ثانویه توسط تحلیل منطقی و استنتاج عقلی میسر گردیده است.

پیشینه پژوهش و تبیین جایگاه تحقیق

در مطالعاتی که آراء حکیم «فارابی» را در مقوله «شهرنشینی» و «مدنیت» بررسی نموده‌اند دو رویکرد را می‌توان مشاهده نمود:

رویکرد اول، که می‌توان آن را «استخراج مفاهیم منفرد از آثار فارابی» دانست، شامل مطالعاتی است که با کنکاش در اندیشه‌ی فارابی، در پی معرفی مفاهیمی از نظریات او است که برای جامعه‌ی امروز مفیدند. با نگاه به مباحثی که در این دسته قرار می‌گیرند می‌توان به میزان پراکندگی مفاهیم مورد مطالعه و تعدد واژگان کلیدی پی برد. به عنوان نمونه: برخی پژوهش‌ها کاربرد آرای فارابی در «برنامه‌ریزی شهری» را بررسی و به تشابه دیدگاه وی در امر «مشارکت شهروندان» با دیدگاه اندیشمندان معاصر اذعان نموده‌اند (PourAhmad et al., 2013).

برخی مطالعات، اندیشه‌ی فارابی را درباره‌ی «سیاست، آزادی، سعادت و نیاز به کمک متقابل بین مردم، علم، کمال فکری و اخلاقی انسان و جامعه» بسیار برای جوامع امروز ضروری شمرده و بعضی دیگر نگرش فلسفی-مذهبی او به «آموزش» در مدینه‌ی فاضله و مفاهیمی همچون «هدف، برنامه، روش و ویژگی‌های معلم و شاگرد» را در این نظام فکری تشریح نموده‌اند (Tanabayeva, 2015; Shah-savari, 2012). همچنین منابع دیگری اصول نظریه‌ی

فارابی مبتنی بر «تشبیه جامعه به بدن انسان» و نگرش او به «زندگی اهل مدینه‌ی فاضله پس از مرگ» را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد (Cevik, 2010). این مفاهیم گرچه هر یک از اهمیت خاصی در موضوعات شهری برخوردارند، اما نهایتاً می‌توانند بخشی از مسائل را بررسی نموده و راه‌حلی برای آن‌ها ارائه نمایند. علاوه بر این، ارتباط میان این مفاهیم، با سایر مفاهیم مربوط به «مدنیت» در این آثار مشخص نشده است.

رویکرد دوم که آن را می‌توان «استخراج مفاهیم مشترک از مطالعه تطبیقی آثار فارابی و سایر اندیشمندان» نامید، شامل مطالعاتی است که از طریق مقایسه آراء فارابی با سایر اندیشمندان، که در حوزه جامعه و شهر آرمانی نظریه‌پردازی نموده‌اند، وجوه مشترک این نظریات را به عنوان مؤلفه‌هایی برای بهبود وضعیت جوامع امروز مطرح نموده‌اند.

منابعی که صفات شهر مطلوب اسلامی در آرای حکمای مسلمان مورد مطالعه قرار داده است، در این دسته قرار می‌گیرند. برخی از این مطالعات، مفاهیم اندیشه مدینه فاضله فارابی همچون «موقعیت جغرافیایی» و تأثیر آن بر سرشت انسان‌ها، کمال و سعادت انسان و... بررسی نموده و «انسان، فضای اجتماعی و فضای کالبدی» را در نظریات متفکران مسلمان متقدم و معاصر، به عنوان سه مؤلفه‌ی شهر اسلامی تأکید می‌نماید (Mohtasham Amiri, 2014).

در برخی پژوهش‌ها، اندیشه‌های فارابی با اندیشمندان غیرمسلمان مقایسه شده است. به عنوان نمونه پژوهش (Bukier, 2018) اشاره می‌کند که میان نظریه آرمان شهر توماس مور با مدینه‌ی فاضله فارابی شباهت‌هایی از جمله: پایبندی به اصول انسانی، اثرپذیری از فلسفه‌ی یونان، انعکاس پایبندی‌های مذهبی در نظریه و جهت‌گیری به سمت فضیلت، وجود دارد. همچنین وی فرضیه احتمال تأثیرپذیری مور از فارابی را در ارائه نظریه آرمان شهر (با توجه به شرایط زمانی و سطح مطالعات مور و همچنین شهرت حکیم فارابی در جهان آن روز) مطرح نموده، تفاوت در ادبیات نوشتاری این دو منبع را وجه مشخصه‌ی اثر فارابی می‌داند.

رویکرد اول تلاش دارد مفاهیم نظریه فارابی که برای شهرهای امروز قابل استفاده هستند، معرفی نماید، اما در هر پژوهش یک یا چند مفهوم مورد مطالعه قرار گرفته است. رویکرد دوم بر مطالعه فضای میان اندیشه‌های فارابی و سایر اندیشمندان تمرکز می‌کند. این مقایسه‌ها نکات مهمی از جمله مشابهت‌ها و تفاوت‌ها و همچنین ایده گرفتن یا اثرپذیری اندیشه حکما از یکدیگر را آشکار می‌سازد.

پژوهش حاضر در فضای مغفول بین این دو رویکرد واقع شده است. نه صرفاً نگاه به تک مفهوم‌ها دارد و نه صرفاً در مقام مقایسه آثار فارابی با سایر اندیشمندان است، مبتنی بر این دیدگاه که همچنان

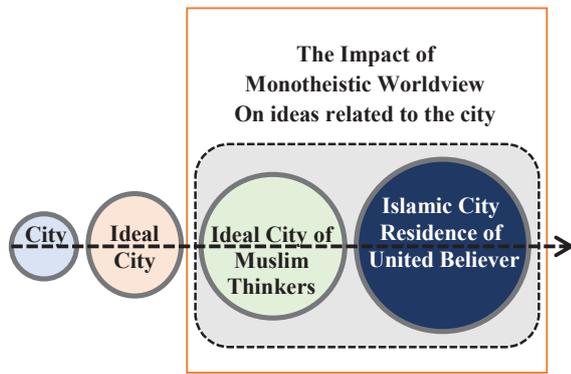

Fig.3. Hierarchy of "City" definitions

شهر آرمانی

شهرهای آرمانی در قالب واژگانی چون مدینه فاضله، آرمان شهر، یوتوپیا، ایکاری، شهر خدا، شهر آفتاب، گنگ دژ، خوبستان و... همه در پی یافتن راهی به سوی زندگی بهتر برای انسان تلاش نموده‌اند. نظریه‌پردازان شهر آرمانی، مانند افلاطون، ارسطو، خواجه نصیر طوسی، کامپانلا، بیکن، کانت، هگل، راسل و... هرکدام به نحوی در پی تبیین ابعاد شهر رؤیایی خود بوده‌اند (Makarem, 1999: 27). برخی منابع، صاحبان این آراء را در هفت گروه، و این گروه‌ها را به سه دسته «تحقق‌پذیر در عالمی دیگر»، «تحقق‌پذیر در این دنیا» و «آرمانی عالی» تقسیم می‌نمایند (NaghiZadeh, 2018: 104-129). این نظریه‌پردازان، هرکدام با توجه به تخصص و مشکلاتی که در زمان و مکان زندگی خود، با آن سروکار داشته‌اند، به ارائه راه‌حلی برای پاسخ به وضع موجود پرداخته‌اند. برخی منابع آرمان‌شهر را بازآفرینی ذهنی جامعه به‌قصد انتقاد از نظام مستقر و محکی برای سنجش وضع موجود و آشکار ساختن نارسایی‌ها و ناروایی‌های آن دانسته‌اند (Mahmoudi, et al. 2019).

اما شهر آرمانی اسلام، شهری جهان‌شمول است، به مکان یا زمان خاصی تعلق ندارد و صرفاً یک یا چند بعد از زندگی بشر را در نظر نمی‌گیرد؛ بلکه با نگاهی کلی و جامع، سعی در پاسخگویی به فطرت انسان‌ها دارد. در عین حال زمینه را برای بروز استعدادها و ایجاد تنوع در زندگی جوامع مختلف آزاد می‌گذارد^۴. به تعبیر دیگر متون اسلامی، جمال صوری را فرع انگاشته، طراحی این جمال را به عهده ذوق و خرد انسان، در پهنه اعصار نهاده تا با رجوع به اصول (سنن الهی)^۵، فرم را از معنا اخذ نماید (Bolkhari Ghahi, 2017). محتوای متون مقدس مذهبی (آیات و روایات)، مبنای شکل‌گیری کلام و اندیشه‌ی صاحب‌نظران مسلمان گردیده است. در میان اندیشمندان مسلمان افراد متعددی مانند ابن خلدون، ابن رشد، سهروردی، ابن‌سینا، امام محمد غزالی، نظامی، فردوسی و... به شرح ویژگی‌های جامعه آرمانی پرداخته‌اند. در این میان، آراء «فارابی» در مورد شهر آرمانی، حکیمانانه‌تر، معروف‌تر و نظام‌مندتر است و با تدوین کتب و رسالاتی به

که فارابی به خاطر نگاه جامع و همه‌جانبه‌اش به «مدینه فاضله» موردستایش قرار گرفته است، نظریه‌ی او می‌تواند مبنای جامع و همه‌جانبه‌ای برای تعریف «مفهوم شهر اسلامی» به دست دهد.

به این منظور سعی می‌کند پس از استخراج «مفاهیم کلیدی» نظریه فارابی، «ساختار نظریه فارابی» را از طریق تبیین «روابط میان مفاهیم کلیدی» ترسیم نماید. سپس از این ساختار به‌عنوان «مبنای» برای تعریف و تبیین «مفهوم شهر اسلامی» استفاده می‌نماید.

مبانی نظری

در ابتدای بخش حاضر، تعریف مختصری از شهر و شهر آرمانی ارائه خواهد شد. در ادامه، پس از بحث کوتاهی درباره‌ی فارابی و مختصات فکری او، وجوه نظریه‌ی فارابی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

شهر

واژه‌ی «شهر» در فارسی امروز، بر مبنای سکونت‌گاه انسان مشتمل بر «خیابان‌ها و کوچه‌ها و خانه‌ها و دکان‌ها و سکنه بسیار» و «دارای سازمان‌های اداری و انتظامی» دلالت می‌کند (Dehkhoda, 1999; Moein, 2008; Amid, 2011).

این واژه، تغییر یافته‌ی واژه اوستایی «خَشْتَرًا»^۶ است که اشاره به ملک و قلمرویی آسمانی، و نمادی از کلیت عالم و ارتباط این شهر با نظم موجود در عالم بالا دارد (Amin Zadeh, 2009). تعریف باستانی این واژه، با دو مفهوم اصلی ملازم است: اول، توجه به عالم ملکوت و دوم، وجود شهریار یا ملکی که این قلمروی ملکوتی و آسمانی را مدیریت و حکم‌فرمایی می‌نماید. این موضوع مشابهت تعریف شهر در اوستا و کتیبه‌های باستانی را به تعاریف شهر آرمانی آشکار می‌کند.

در بررسی تعریف اصطلاحی «شهر» دو گروه از تعاریف را می‌توان برشمرد:

الف. تعاریف اندیشمندان «شهرسازی» که شهرهای موجود را به‌طور عام در چارچوب تعریفی گرد هم می‌آورد و روایت یا ابزاری برای تشخیص و تمایز شهرها از سایر مکان‌های اجتماعات انسانی است^۷.

ب. تعاریفی که «شهر آرمانی» را به‌عنوان محلی برای زندگی که موردنیاز و آرزوی انسان‌ها (فضایی «کامل» و بی‌نقص) است، تبیین می‌کند.

بر اساس میزان شمول و جامع بودن تعاریف، سلسله‌مراتبی میان این تعاریف از شهر عام تا شهر اسلامی می‌توان در نظر گرفت (شکل ۳). با توجه به‌عنوان این پژوهش، در این مقام صرفاً به تعاریف دسته دوم پرداخته و علاقه‌مندان را به منابع مربوطه، جهت مطالعه‌ی تعاریف دسته اول ارجاع می‌نماید.

تبیین علمی نظریه‌ی «مدینه فاضله» پرداخته است.

فارابی و مختصات فکری او

شایسته است پیش از سخن درباره‌ی «مدینه فاضله»، به جایگاه «فارابی» در توسعه و پیشرفت علمی و مشخصه‌های تفکر وی، اشاره گردد. فارابی هیچ زندگینامه‌ای به قلم خود باقی نگذاشته، اما طی قرون متمادی، در شرق و غرب عالم، همیشه بنا به دستاوردهای فکری‌اش موردستایش بوده است. زندگی فارابی تلاشی برای تحمیل نظم بر بستری از بی‌ثباتی‌ها و تغییرات پی‌درپی است (Fakhri, 2017; Khorasani, 2005; Neton, 2017). از دید تمام شرح‌حال‌نگاران، وی جامع دانش‌های عصر خود بوده و مجموعه‌ی این دانش‌ها حقیقتی منظومه‌ای را برای او سامان داده است؛ به‌گونه‌ای که هر جزئی در جای خود قرار گرفته و منطق درونی معینی بر آن حاکم است.

فارابی در علوم مختلفی چون حکمت، فلسفه، منطق، عرفان، سیاست، ادبیات و شعر، فقه، کلام، جغرافیا، هیئت و نجوم، سرآمد زمان خود بوده و آثار او بر این مدعا دلالت دارد (Mohajeri, 2002: 14). او به دلیل اهمیت نظریاتش پس از ارسطو (معلم اول) به لقب «معلم ثانی» در جهان فلسفه شهرت یافت و باینکه برخی مطالب را از افلاطون گرفت، اما عقاید سیاسی وی اساساً با یک جهان‌بینی مذهبی الهی بنیان نهاده شد (Bukier, 2018, Cevik, 2010). به نقل اکثر منابع، «فارابی» مؤسس فلسفه اسلامی است. او در تاریخ فلسفه‌ی اسلامی و حوزه فلسفه‌ی سیاسی تقریباً همتایی ندارد (Davari, 1977; Kord, 2014: 88).

حکیمان متقدم، علاوه بر مباحث انتزاعی هستی‌شناختی به سایر مباحث فلسفی مانند فلسفه سیاسی و فلسفه اخلاق نیز پرداخته‌اند و کارکرد مباحث انتزاعی را در اجتماعات و اخلاقیات به دوستداران فلسفه آشکار ساخته‌اند. اما از زمان شیخ اشراق و سپس ملاصدرا به بعد که فلسفه به الهیات منحصر گشت، تنها کارکرد الهیاتی مباحث هستی‌شناسی نمایان و کارکردهای دیگر ناپیداست. بنابراین یکی از آسیب‌های فلسفه اسلامی این است که از مباحث دنیوی و کاربردی فاصله گرفته و تنها به عرشیات و مباحث مربوط به متافیزیک اختصاص یافته است (Khosrow Panah, 2005: 93). یکی از دلایلی که باعث شده متون و منابع فلسفه اسلامی، امکان برقراری ارتباط با ادبیات علوم دیگر مانند شهرسازی و معماری را نداشته باشد، همین است. عدم ارتباط معماری و شهرسازی امروز ما با مبانی فلسفه اسلامی امری است که کاملاً در فضاهای کالبدی و عینی مشهود است.

وجه مشخصه تفکر فارابی آن است که سعی دارد احیاگر نقش اجتماعی فلسفه باشد و آن را از مجالس بحث و درس نظری و انتزاعی در خدمت اصلاح، یعنی

سعادت و کمال فرد و جامعه قرار دهد. از نگاه فارابی، زیبایی فلسفه حاصل بعد عملی آن است و فلسفه برای عمل نیازمند نزدیکی به معارف و علومی همچون دین، سیاست، اخلاق و عرفان و بهره‌مندی از آن‌هاست (Sedaghat Zadeghan, 2015: 357-362).

فارابی از دیدگاه هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی اسلام، سه منبع معرفتی «حس»، «عقل» و مهم‌تر از همه «وحی» یا به عبارت دیگر، مبادی سه‌گانه الهی، انسانی-اجتماعی و طبیعی را معیار شناخت پدیده‌ها قرار می‌دهد (Parsania & Radbani, 2014: 308). در مقایسه با تفکرات سایر اندیشمندان مسلمان توجه وی به این ابعاد، به نگاه جامع فارابی به مسائل کمک شایانی نموده است.

به این ترتیب می‌توان ویژگی‌های منحصر به فرد فارابی را در «جامع‌نگری»، «ساختار و سازمان منظم تفکر او»، «سعی در کاربردی کردن فلسفه اسلامی در اجتماع»، و «توجه به مبادی سه‌گانه الهی، انسانی و طبیعی» در ارائه نظریات خلاصه نمود.

مجموع این مشخصه‌ها استحکام بنای تفکری که مبتنی بر نظریات فارابی در علوم مختلف تدوین شود را تا حدود زیادی تضمین می‌نماید. توجه به این امر می‌تواند بنیان نظری استواری برای تولید مبانی نظری مکتوب در مقوله «شهر اسلامی» باشد.

وجوه نظریه‌ی فارابی

ذیل بخش حاضر عناوینی همچون هدف، جامع‌نگری، انسان و اجتماع، رویکرد جهانی، ریاست، آگاهی‌های مشترک در مدینه فاضله و مضادات مدینه فاضله به‌عنوان وجوه اصلی نظریه‌ی فارابی تبیین خواهد شد.

جامع‌نگری در نظریه‌ی مدینه فاضله

اولین مطلب قابل‌توجه در نظریه‌ی فارابی، کل‌نگری و توجه او به «عالم معنا» قبل از توجه به «عالم ماده»، در ارائه‌ی نظریه است. برخلاف آنچه معمول است که اندیشمندان نظریات خود را با توجه به ملاحظات سیاسی و مقتضیات اجتماعی ارائه می‌نمایند، نظام موجودات در نظر فارابی هیچ مناسبتی با نظام اجتماعی، مدنی و سیاسی زمان او ندارد. فارابی طرح مدینه فاضله را مطابق با نظام عالم می‌داند (Davari, 1977). صفات و ویژگی‌های مدینه «فاضله» او حقیقتاً بیان‌کننده‌ی شهری است که از نظر معنوی، بر سایر شهرها «فضل» و برتری دارد. فارابی نگاهی کامل به زندگی و سعادت انسان با برقراری پیوندی فلسفی میان دنیا و آخرت داشته است (Siddiqi, 2014). اگرچه وی جایگاه سعادت حقیقی را در زندگی اخروی دانسته، وصول به این سعادت حقیقی را تنها از حیات مبتنی بر عقل و وحی در همین زندگی دنیوی میسر می‌داند.

او شهر آرمانی خود را به صورتی نظام‌مند تشریح می‌کند: «نظام مابعدالطبیعه را بر نظام طبیعت،

تقسیم می‌نماید:

الف. اجتماع کامل شامل: شهرستان، حکومت، و حکومت جهانی،
ب. اجتماع ناقص، شامل: اجتماع روستایی، محل (کوی و برزن) و خانواده (Farabi, 1995: 113).

وی اولین فیلسوفی است که موضوع تشکیل حکومت جهانی را در نظریات خود ارائه می‌نماید (Modarresi Chahardehi, 1975: 515). او رابطه‌ی اهالی آرمان‌شهر را به رابطه‌ی میان اعضای بدن انسان، همکاری بین آن‌ها و نقش عملکردی آن‌ها به صورت جزء از کل، تشبیه نموده است. همچنین بر وجود رابطه «تعاون» میان اجزاء مدینه فاضله تأکید می‌نماید و توضیح می‌دهد که مهم‌ترین تفاوت میان کارکرد اندام‌های بدن و بخش‌های مدینه، به ترتیب در طبیعی و ارادی بودن این کارکردها است (Farabi, 1995: 114; Fakhri, 2017: 151, Tanabayeva, 2015).

رویکرد جهانی نظریه‌ی مدینه فاضله

بدین ترتیب چنانچه در شکل ۴ مشاهده می‌شود، فارابی «مدینه فاضله» را چنین تبیین می‌نماید:

«مدینه‌ای که ساکنانش با تعاون و یاری یکدیگر آهنگ کارهایی می‌کنند تا به سعادت حقیقی نائل گردند، «مدینه فاضله» است، و اجتماعی که به سبب آن همکاری برای وصول به سعادت انجام گیرد، آن «اجتماع فاضل» است و امتی که همه مدینه‌های آن برای رسیدن به سعادت حقیقی با یکدیگر یاریگری کنند، آن «امت فاضله» است و این چنین است «معموره (جامعه جهانی فاضله)» و آن، هنگامی محقق می‌شود که همه امت‌های آن برای رسیدن به سعادت حقیقی با یکدیگر همکاری نمایند» (Farabi, 1995: 113).

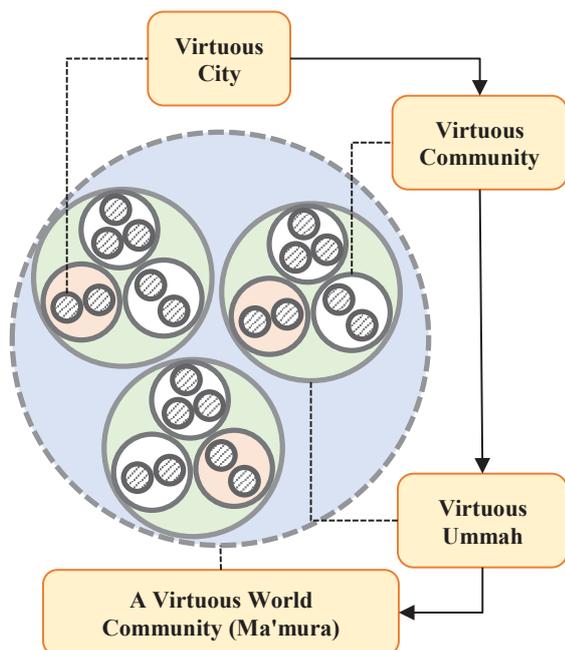

Fig.4. The world system of Farabi's thought for "Madinat alFadilah"

نظام طبیعت را بر نظام آفرینش انسان و نظام آفرینش انسان را بر نظام اجتماعی و سیاسی حاکم می‌داند». سلسه‌مراتبی که فارابی در ارائه مطالب به کار بسته است مانند زنجیری عالم معنا و ملکوت را به عالم ماده متصل می‌نماید (Moghadam & Mohammadi Ashiani, 2018: 54). فارابی پس از بحث مبسوط درباره‌ی «توحید» و عظمت خداوند، «مراتب موجودات» از عالم ملکوت تا عالم طبیعت، به توضیح «انسان»، اجزاء نفس انسانی، تعقل، اراده و اختیار، «سعادت» و نیاز انسان به «زندگی اجتماعی» می‌پردازد (Farabi, 1995).

هدف (غایت) مدینه فاضله

رویکرد اصلی فلسفه‌ی فارابی در موضوع مدینه فاضله را می‌توان «سیاست» دانست. او مانند افلاطون چاره‌ی مشکلات جامعه مدنی خویش را در اصلاح نگرش انسان به سیاست دانسته، و مثل ارسطو انسان را مدنی بالطبع می‌داند؛ اما درعین حال «مقصودش این نیست که وجود آدمی مظهر تغییر و تحولات اجتماعی است، بلکه برعکس مقصود او این است که وجود مدن، فرع بر طبیعت آدمی است و مدینه از آن جهت وجود دارد که طبع آدمی آن را اقتضا می‌کند». به عبارت دیگر «مدینه و ترتیب اجزاء آن و سیاست و تدبیر مدینه، نسبتی با طبع آدمی دارد که این هم به نوبه خود متناسب با عالم وجود و مراتب کائنات است» (Davari, 1977: 25). فارابی پس از سخن درباره‌ی انسان و ضرورت زندگی اجتماعی برای او، مفهوم سعادت و کمال انسانی را مطرح می‌کند. اگرچه سیاست، مهم‌ترین بخش فلسفه‌ی فارابی است، اما هدف اعلاء فارابی تحصیل «سعادت»، از طریق اکتساب فضائل است (Tourani et al., 2013).

انسان و اجتماع در مدینه فاضله

در تفکر فارابی، انسان مانند سایر موجودات عالم دارای مراتبی است. اجتماع، وسیله‌ای برای رسیدن انسان به سعادت دنیا و آخرت است. چراکه برای او «اخلاق»، «قانون» و «عدالت» در رابطه با هموعان او معنا می‌یابد. در منظومه فکری فارابی، انسان تنها با میانجیگری «شهر» می‌تواند به نیازهای فطری خویش پاسخ گوید و به خیر و سعادت برسد (Tou-rani et al., 2013; Nadri Abyaneh, 2006). وی درباره نیاز انسان به اجتماع و تعاون می‌گوید:

«ممکن نیست انسان به کمالی که در سرشت طبیعی او قرار داده شده نائل آید، مگر در زندگی اجتماعی. [یعنی] بسیاری از مردم که با یکدیگر تعاون دارند، گرد هم آیند و هرکس بعضی از نیازهای دیگری را برآورده سازد. در نتیجه‌ی یاری و جمع شدن کل اجتماع، تمام چیزی که هرکس برای قوام و کمال به آن‌ها نیازمند است، فراهم گردد» (Farabi, 1995: 112).

فارابی اجتماعات را به دو بخش «کامل» و «ناقص»

ریاست در مدینه فاضله

یکی دیگر از اصول محوری مدینه فاضله، «رئیس مدینه» است. فارابی جایگاه او را در جامعه به مقام «قلب» در بدن تشبیه نموده و یک باب از کتابش را به توصیف صفات او اختصاص داده است. او همان «انسان کامل» است که حکومت را مطابق «وحي» اداره می‌کند (Farabi, 1995: 116). وی دوازده صفت فطری و شش خصلت اکتسابی برای شرایط رهبر و پیشوای مدینه، معین نموده است (Modarresi, 2005; Chahardehi, 1975; Khorasani, 2005). معلم ثانی، چهار نوع فضیلت شامل: فضائل نظری، فکری، اخلاقی و عملی را معرفی می‌نماید. فضائل نظری و فکری، از طریق تعلیم به وجود می‌آید و فضائل اخلاقی و عملی، از طریق اقناع و تأدیب. آن‌که همه این فضائل را دارد و در مدینه ایجاد می‌کند، «رئیس اول»، معلم، مربی و مؤدب اهل مدینه است (Davari, 1977; Bahar Nejad, 2012). در صورتی که شخصی با تمام شرایط ذکر شده برای رئیس اول وجود نداشته باشد، فارابی رهبری فردی تحت عنوان «رئیس دوم» و در حالت فقدان او، شورایی از «رؤسای افضل» برای مدینه پیشنهاد نموده است (Farabi, 1995: 113).

آگاهی‌های مشترک اهل مدینه فاضله

اهل مدینه، به جهت اشتراک در خون، سرزمین، قوم، آداب و منافع، اجتماع نکرده‌اند؛ زیرا در مدینه فاضله هیچ‌یک از این عوامل، اسباب برتری نیست. عامل ائتلاف و ارتباط اهل مدینه، اشتراک نظر درباره اشیاء مشترکی است که خود عامل افعال مشترک گردیده است؛ یعنی علم و عمل به اشیاء واحد، خصیصه مشترک آن‌هاست (Modarresi, 2013). فارابی تمام آنچه در مورد مدینه فاضله شرح داده را در یک نگاه کلی به‌عنوان آگاهی‌های مشترک بین اهل مدینه فاضله معرفی می‌نماید. وی در باب سی و سوم از کتاب مدینه فاضله به جمع‌بندی آنچه اهل مدینه فاضله شایسته است به‌طور مشترک بدانند، می‌پردازد: «معرفت خداوند، معرفت عوالم وجود و عالم طبیعت، انسان، نفس انسان و عقل، اراده و اختیار، رئیس اول، وحي، رؤسای جایگزین رئیس اول، معرفت مدینه فاضله و اهل آن و سعادت که به آن می‌رسند، شهرهای متضاد مدینه فاضله و عاقبت مسیر حرکت آن‌ها» (Farabi, 1995: 142-143). فارابی مردم مدینه را به پذیرش عقاید واحدی (به‌وسیله برهان و دلیل عقلی و به جهت رسیدن جامعه به سعادت) مکلف نموده است؛ پس از رسیدن به وحدت رأی، بر ایجاد انسجام عملی مردم در مدینه، در مرحله بعد ایجاد نوعی رابطه‌ی عاطفی فراگیر، حس صمیمیت و محبت در جامعه تأکید می‌نماید.^۸

در نتیجه، تضمین حیات و بقای جامعه از درون، به دلیل اشتراک مردم در فضیلت‌های اخلاقی و عملی و لذت‌همگانی حاصل از این همزیستی محبت‌آمیز،

صورت می‌پذیرد (Moghadam & Mohammadi, 2018). فارابی عقیده دارد هر شخص از اهل مدینه به‌تناسب بهره‌ی عقلی، از داشتن این آگاهی‌ها سود می‌برد و مدینه فاضله را در جهت تحقق اهداف خودیاری می‌نماید.

عدالت در مدینه فاضله

حکیم، عدالت را لازمه‌ی ساکنان مدینه‌ی فاضله برمی‌شمرد، خصوصیتی که با عشق همراه است (Korasani, 2005). در نگاه فارابی، مفهوم محوری عدالت را وسطیت، تناسب و هماهنگی یا قرار گرفتن هر چیزی در جای خود، رعایت حدود هر چیزی، پرهیز و دوری از افراط و زیاده‌روی تشکیل می‌دهد. سایر مفاهیم مدنظر فارابی نیز در نگاه او معمولاً از مصادیق عدالت تلقی می‌شوند. به‌عنوان مثال رعایت اهلیت‌ها، احقاق حقوق، رعایت استحقاق‌ها، برابری و تساوی خیرات همه از مصادیق عدالت تلقی می‌شوند (Jamshidi, 2002: 300-302). از نظر فارابی زن و مرد در مدینه فاضله یکسان هستند، اگرچه در دو نیروی خشم و مهربانی از یکدیگر جدایی دارند، اما هر دو در نیروهای حس، تخیل و خرد یکسان‌اند. در زمینه‌ی نابرابری و تفاضل انسان‌ها در فنون، علوم، حرفه‌ها، سلسله‌مراتب متفاوت انسان در قدرت، ریاست و طبقات چندگانه مدینه فاضله، فارابی نظرات خویش را با رویکردی انسانی و نوعی (نه با نگرشی جنسیتی) بیان نموده است (PourAhmad et al., 2013: 17).

مضادات مدینه فاضله

فارابی برای تمییز بهتر آرمان‌شهر خود، مدینه‌های متضاد با آن را ذیل عناوین «مدینه جاهله»، «مدینه فاسقه»، «مدینه متبدله» و «مدینه ضالّه»، معرفی نموده و برای هر کدام از آن‌ها زیرمجموعه و ویژگی‌هایی را شرح می‌نماید (Farabi, 1995: 127-130).

«افراد مدینه فاسقه، سعادت را می‌شناسند و به آن معتقدند اما در عمل بر وفق احوای خود و اهداف مدن جاهلیه عمل می‌کنند. مردم مدینه جاهله و فاسقه از لحاظ عملی همانند یکدیگر، اما از لحاظ نظری متفاوت‌اند، زیرا که مردم مدن فاسقه، سعادت را می‌شناسند ولی مردم مدینه جاهله نسبت به سعادت جاهل‌اند. مدینه متبدله همان مدینه فاضله استحال شده‌ای است، که در اثر رسوخ عقاید و افکار غلط، تغییر ماهیت و هویت داده و به‌واسطه جهل و نادانی مردمان، آغشته به انحرافات و تباهی‌ها شده است. مدینه ضالّه نیز مدینه‌ای است که مردم آن در اثر تلقین افکار و اعتقاداتی، اصول و مبادی سعادت برایشان منقلب شده و به طریقی کشانده شده‌اند که به‌هیچ‌وجه راه به سعادت نمی‌برند» (PourAhmad et al., 2013: 17, quotes from Khoshrou).

نکته‌ی جالب توجه آن است که برخی عناوین فوق‌الذکر و ویژگی‌های آن‌ها با بسیاری از شهرهای

مطرح شوند، برخی از آن‌ها مسیری که می‌توان از طریق آن‌ها به این هدف متعالی دست‌یافت و برخی دیگر، ابزار ملموسی که می‌توان از آن‌ها برای دستیابی به آرمان متعالی «شهر اسلامی»، از طریق مسیر حرکت، استفاده نمود (شکل ۵).

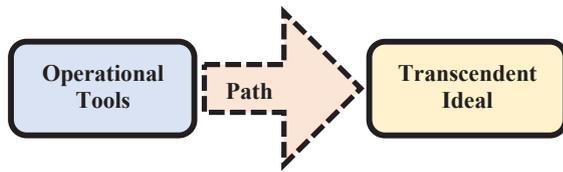

Fig.5. General classification of key concepts of the idea of utopia

مشروح مفاهیم زیرمجموعه هر کدام از این عناوین، در جدول ۱، به نمایش درآمده است. تمام مفاهیمی که به‌عنوان مفاهیم کلیدی اندیشه‌ی فارابی استخراج گردیده‌اند، امروزه می‌توانند مفاهیم کلیدی متعالی برای شکل‌گیری و توسعه «شهر اسلامی» باشند.

این «مفاهیم» خود دربردارنده‌ی «مؤلفه‌ها، معیارها و سنجه‌ها»یی هستند که بازشناسی و تدوین آن‌ها جهت تبیین ابعاد مختلف مفهوم «شهر اسلامی»، به علاقه‌مندان عرصه‌ی تحقیق پیشنهاد می‌شود.

آرمان متعالی

هدف و آرمان، مهم‌ترین بخشی است که در تعریف هر سیستم باید بدان پرداخت. روشن شدن هدف بخش اعظم سؤالات را پاسخ می‌دهد و کلیت مجموعه، حدود و ثغور آن و وظایف اجزای آن را مشخص می‌نماید. اولین و مهم‌ترین مفهومی که می‌توان از مباحث فارابی درباره‌ی «مدینه فاضله» استخراج نمود، مفهوم «سعادت» است که ذیل جایگاه «آرمان متعالی» در نظر گرفته شده است.

- سعادت

«سعادت انسان»، «هدف» متعالی شهر اسلامی و فضای سکونت انسان مسلمان است. این، اولین و مهم‌ترین موضوعی است که لازم است در تعریف مبنای نظری «شهر اسلامی» مدنظر قرار گیرد. تمام جهت‌گیری‌ها، ایده پردازی‌ها و تصمیم‌گیری‌ها در مقیاس‌های مختلف با این اصل هماهنگ خواهد شد.

مسیر حرکت

«آرمان متعالی»، برای محقق شدن خویش، نیاز به یک «مسیر حرکت» دارد که قابل تعریف و دستیابی باشد. این مسیر در دو بخش «رویکرد» و «ساختار» حرکت معرفی می‌شود.

رویکرد حرکت

اگر شهر اسلامی به‌مثابه یک سیستم یا یک نظام در نظر گرفته شود که دارای یک هدف و آرمان متعالی است، تمام اجزاء این نظام با جهت‌گیری به سمت و سویی خاص، رسیدن به هدف را میسر می‌نمایند. این جهت‌گیری در نوشتار حاضر «رویکرد حرکت» نامیده شده است. مفاهیم «جامع‌نگری»، «انسان‌گرایی» و

امروزه تطبیق دارد. به‌عنوان مثال «مدینه جاهله» شهری است که مردم آن جز تمتع لذات، سلامتی ابدان، جمع‌آوری ثروت، تعظیم و تکریم ظاهری، سعادت نمی‌شناسند، برخلاف آن، فقر، عدم تمتعات از لذات ظاهری، بیماری و خواری ظاهری را عدم سعادت می‌شمارند. «مدینه بدآله» که نوعی از انواع مدینه جاهله است، شهری است که اهل آن غایت و هدفی جز جمع‌آوری ثروت ندارند و ثروت، غایت حیات آن‌هاست (Farabi, 1995: 127).

اصول و مفاهیم کلیدی «مدینه فاضله» فارابی

پس از بررسی منابع دست‌اول و مراجعه به منابع مستقیم مرتبط با اندیشه‌ی «مدینه فاضله»، می‌توان چنین گفت که این نظریه در اصل، برداشتی از متون مقدس دینی (آیات و روایات اهل‌بیت علیه السلام) با تعیین چارچوب‌های فلسفی برای آن است. شهر آرمانی او دارای یک چارچوب کلی است: از سویی به مسئله‌ی توحید و نظام کلی عالم (در ترکیب ملک و ملکوت) توجه دارد، از سویی دیگر، این نظام ملکی و ملکوتی را به وجود آورنده‌ی طبیعت انسان می‌شناسد. او انسان را دارای ویژگی تأثیرگذاری بر شهرهای محل سکونت خود می‌داند و به همین علت انسان را مبدأ تغییر و تحولات اجتماعی معرفی می‌کند. سپس بر مبنای طبیعت انسان، سعی در تبیین نظام سیاسی و اجتماعی دارد. هدف شهر آرمانی او سعادت انسان است و روش مورداستفاده برای رسیدن به این سعادت، سیاست و تبیین چارچوب‌هاست.

جمع‌بندی مطالعات این پژوهش که در قسمت مبنای نظری به تفصیل مطرح شد نشان می‌دهد، «فارابی» در ارائه نظریه مدینه فاضله‌ی خویش، به مفاهیمی کلیدی همچون: «جامع‌نگری (کل‌نگری)، برنامه‌ریزی برای شکل‌گیری یک الگوی جهانی، انسان‌گرایی، سیاست، نظام اجتماعی، عدالت، مدیریت و آموزش» توجه نموده و رهنمودهایی ارائه کرده است. بر مبنای تحلیل مفاهیم مستخرج از این نظریه، می‌توان گفت شهر اسلامی، دارای یک هدف متعالی است که برای رسیدن به این هدف، وجود ابزار و دستمایه‌هایی لازم است. همچنین نیل به هر هدفی از مسیری ممکن می‌شود که آن مسیر لازم است تعریف شود. برای تعریف کردن مسیر دستیابی به هدف سعی شده با تعریف رویکرد و ساختار حرکت، مسیر تعریف شود. در واقع مسیر حرکت به منزله‌ی طیفی از مفاهیم در نظر گرفته شده که ساختاری را تشکیل می‌دهند و این ساختار به سمت خاصی جهت‌گیری نموده است.

به این ترتیب، مفاهیم کلیدی مستخرج از اندیشه «مدینه فاضله» را می‌توان در سه گروه اصلی دسته‌بندی نمود: «آرمان متعالی، مسیر حرکت و ابزار عملیاتی». برخی از مفاهیم می‌توانند به‌عنوان آرمان و هدف متعالی برای مفهوم «شهر اسلامی»

Table 1. Key concepts in the theory of the “city of virtuous” (Farabi’s ideal city)

Position	Concept	Dimensions
Transcendent ideal	Bliss	
	path	
Approach	Comprehensiveness	<ul style="list-style-type: none"> • Creating a philosophical link between the bliss of this world and the hereafter, using life based on Wisdom and revelation • The plan of the utopia is based on the system of the universe and not on the civil and political system of the time • Explain a world system (and not just a city) to achieve true bliss
	Anthropocentric	<ul style="list-style-type: none"> • Defining the city as a space for the actualization of desirable human traits • Recognition of man as the source of social change and influence on cities
	Justice	<ul style="list-style-type: none"> • Attention and emphasis on gender justice, and consider a humane approach to the separation of occupations, professions and sciences between the different sexes
	Global model	<ul style="list-style-type: none"> • Attention and emphasis on the formation of a world Islamic government
Structure	Politics	<ul style="list-style-type: none"> • Paying attention to politics as a tool to bring human beings to perfection and excellence • Emphasizing the need for divine legitimacy, not social acceptance, for the position of social policy
	Social system	<ul style="list-style-type: none"> • Defining community in the utopia as a context for responding to social needs and achieving human perfection • Divide complete and incomplete communities and consider hierarchies for them • Emphasis on cooperation between the part and the whole in the components of the utopia • Defining the cooperation of community members (any scale of the community) to achieve bliss, as a condition of grace, superiority and virtue of the community
	Operational tools	
Operational tools	Management	<ul style="list-style-type: none"> • Emphasize "management of the city by the perfect man", and explain the circumstances of his absence • Defining the city as a response to human nature, which fits the universe • Explain the contradictions of the "madinat alfadilah", to better introduce the utopia
	Education	<ul style="list-style-type: none"> • Emphasis on educating citizens and creating common beliefs among them (by logical and rational reason) as a condition for achieving bliss • Explain common information that all city dwellers should know and use according to their intellect

عمل می‌کند که در پی تکثیر همانند خویش است. بنابراین «جامع‌نگری»، «بویابی» مفهوم «شهر اسلامی» را نیز تضمین می‌نماید.

- انسان‌گرایی

منابع مکتوب در زمینه‌ی شهرسازی اسلامی، به مفهوم «انسان» آن‌گونه که در متون مذهبی و آثار اندیشمندان اسلامی معرفی شده است، و به میزان اهمیتی که در این متون به «انسان» و جایگاه او در عالم هستی داده شده، کمتر پرداخته‌اند. فارابی این موضوع را مورد توجه قرار داده و یکی از نقاط عطف توجه او در فرایند تولید نظریه آرمان‌شهر اسلامی که از مقوله‌ی «توحید» و خدامحوری آغاز شده، «انسان» بوده است.

این امر زمانی در میان مباحث شهرسازی اسلامی اهمیت می‌یابد که «شهر اسلامی» فضایی برای عینیت یافتن و بالفعل شدن صفات پسندیده «انسان» تعریف شود. وقتی انسان به‌عنوان «خلیفه خداوند»، «محور هستی» و «آینه تجلی جمال الهی» و «جهان جامع» معرفی گردید، آنگاه فضایی که به او کمک می‌کند که این ویژگی‌ها را در خود بیابد و به منصفه ظهور برساند، از اهمیت بالایی برخوردار خواهد شد و تعریف و تبیین مبانی فکری آن و تلاش در جهت ایجاد آن، از اهمّ امور خواهد بود.

همچنین در این نگرش، «انسان» به‌عنوان مبدأ تغییر و تحولات اجتماعی و تأثیرگذار بر شهرها، در یک تعامل دوسویه با فضای سکونت خود، علاوه بر نقش تأثیرپذیری از فضا، عامل تغییر و تحول و تکامل مفهوم «شهر اسلامی» نیز خواهد بود.

«عدالت»، از آنجایی که می‌تواند بیانگر جهت‌گیری شهر اسلامی به سمت آرمان متعالی «سعادت» باشند، ذیل این بخش تعریف می‌گردد.

- جامع‌نگری

مفهوم «جامع‌نگری»، به دیدگاه فارابی درباره برقراری پیوند میان «سعادت» دنیا و آخرت، با استفاده از زندگی که بر پایه عقل و وحی بنا شده باشد، اشاره می‌کند. به‌علاوه استوار کردن طرح مدینه فاضله بر «نظام عالم هستی»، کمک کرده است که این طرح از بقا و پایداری بیشتری برخوردار شود. این موضوع می‌تواند اصل مهمی در تعریف مفهوم «شهر اسلامی» باشد.

چنانچه شهر اسلامی با نگاهی جامع، و بر مبنای «نظام عالم هستی» تعریف شود، امکان شکل‌گیری آن در شرایط مختلف زمانی و مکانی میسر خواهد بود و بالطبع، محدود به دوره تاریخی خاص، یا مکانی خاص، و در نتیجه غیرقابل دستیابی نخواهد بود. همچنین تبیین یک «نظام جهانی» (و نه صرفاً یک شهر) برای رسیدن به «سعادت» حقیقی، بعد دیگری از مفهوم جامع‌نگری در تعریف «شهر اسلامی» است.

«شهر اسلامی» شهری منفرد نیست که در میان حصارها شکل بگیرد، بلکه شهری است که به دلیل تأمین شرایط جهت رسیدن ساکنان خود به «سعادت» دنیا و آخرت، در سایر مکان‌ها و بلکه در کل جهان، تکثیر شده و «حکومت جهانی اسلامی» را شکل می‌دهد. «شهر اسلامی» در رویکرد حرکت خویش، ذیل مفهوم «جامع‌نگری»، به‌سان سلولی

- عدالت

موضوع «عدالت» در منابع مرتبط با شهر اسلامی تا حدودی مورد بررسی قرار گرفته است. بر مبنای مطالعات پژوهش حاضر، «عدالت» در مدینه فاضله شامل «عدالت اجتماعی»، «عدالت سیاسی» و «عدالت کالبدی» و... است. این سه مفهوم به نحو مؤثری با یکدیگر در ارتباط و به هم آمیخته هستند به نحوی که برقراری یا عدم برقراری هر یک، موجب وجود یا عدم دیگری می‌شود.

فارابی بر «عدالت جنسیتی» و ملاحظه‌ی «رویکرد انسانی» برای تفکیک مشاغل، حرفه‌ها و علوم میان جنسیت‌های مختلف تأکید نموده است. همچنین عدالت را وجه مشخصه‌ی مدینه فاضله می‌داند که بر مبنای آن «هر چیز دقیقاً در جای خود قرار گرفته و از هرگونه افراط و تفریط پرهیز گردیده است». این موضوع می‌تواند در عدالت سیاسی و عدالت کالبدی نمود پیدا کند. در بنای نظری شهر اسلامی، توجه به گروه‌های مختلف اجتماعی (سنی و جنسی) ضروری است. شهر باید بتواند در سطوح مختلف مادی و معنوی، نیاز تمام این گروه‌ها را تأمین نماید، اول به‌مثابه انسان و دوم به‌مثابه افرادی که در جایگاه مشخص خود، کامل‌کننده بخشی از اجتماع مسلمانان هستند.

یکی از بحث‌هایی که می‌توان ذیل عنوان عدالت سیاسی بدان پرداخت آن است که لازم است در «شهر اسلامی» سازوکار مدیریت شهری در مقیاس‌های مختلف، به نحوی تنظیم شود که هر شخص، صلاحیت و تخصص قرارگیری در جایگاه خود را داشته باشند. قرار گرفتن هر چیز در جای خویش (عدل و نظم) از اصول اولیه دین اسلام است.

این مسئله نباید موضوع کم‌اهمیتی قلمداد گردد. زیرا مدیری که صلاحیت مکفی جهت انجام مسئولیت محوله نداشته باشد، برنامه‌ریزی‌ها و تصمیم‌گیری‌هایی انجام می‌دهد که زندگی عده‌ی زیادی از اهل شهر و در بعضی موارد نسل‌هایی از اهل شهر را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

با ملاحظه آنچه در می‌حس «انسان‌گرایی» اشاره گردید و توجه به جایگاه انسان در شهر اسلامی، تأثیر مثبت یا منفی در زندگی حتی یک انسان، در سطح بالایی از اهمیت قرار می‌گیرد و نمی‌توان به‌سادگی از آن گذشت. به همین ترتیب، توجه به مسئله‌ی «عدالت کالبدی» در تبیین مفهوم «شهر اسلامی»، کیفیت‌هایی چون «نظم»، «زیبایی و تناسب»، «پاکیزگی»، «افزایش سلامتی جسمی و روانی» و... بسیاری مفاهیم دیگر را با خود به ارمغان خواهد آورد.

ساختار حرکت

شهر اسلامی به‌عنوان یک نظام در نظر گرفته شد که اجزاء آن دارای جهت‌گیری به سمت هدف است. در مسیر حرکت علاوه بر رویکرد، بستری که حرکت

در آن اتفاق می‌افتد و کمک می‌کند که دستیابی به هدف محقق شود نیز اهمیت دارد. این بستر در پژوهش حاضر «ساختار حرکت» نامیده شده است.

از آنجا که مفاهیم «الگوی جهانی»، «سیاست» و «نظام اجتماعی» هر یک به‌نوعی تبیین‌کننده ساختار و شکل مسیر حرکت شهر اسلامی به سمت هدف متعالی «سعادت» هستند، ذیل این بخش تبیین می‌گردند:

- الگوی جهانی

چنانچه در بخش مبانی نظری ذکر گردید، یکی از ویژگی‌های نظریه‌ی مدینه فاضله آن است که فارابی، فضیلت و موفقیت شهر را به مرزهای شهر محدود نکرده و معتقد است برای ایجاد مدینه فاضله باید نظامی جهانی که مبتنی بر شکل‌گیری شهرهای مطلوب است در راستای رسیدن به سعادت همه‌ی افراد شکل گیرد: «این چنین است «معموره» (جامعه جهانی فاضله)» و آن، هنگامی محقق می‌شود که همه امت‌های آن برای رسیدن به سعادت حقیقی با یکدیگر همکاری نمایند».

این دیدگاه فارابی برگرفته از اندیشه‌های اسلامی است که بیان می‌دارد روزی کل زمین را حکومت عدل الهی فرا خواهد گرفت. نظام سلسله مراتبی این تفکر از کوچک‌ترین جزء شامل یک شهر آغاز شده و تا جامعه جهانی فاضله را در برمی‌گیرد. همچنین توجه به تفاوت، پیچیدگی و در هم تنیدگی این شهرها در عین اینکه هدف مشترک همه‌ی آن‌ها امری فطری (سعادت) است که بسته به موقعیت شهر و اقلیم و فرهنگ و زبان و... تغییر نمی‌کند نکته‌ی مهمی است.

این نکته حائز اهمیت است که چنانچه درباره شهر اسلامی سخن به میان آید بجای یک یا چند شهر، مجموعه‌ای کامل از شهرها در سراسر جهان مدنظر قرار گیرد که بناست به سمت هدف آرمانی زندگی انسان که همان سعادت است حرکت کنند. بدین لحاظ الگوی جهانی می‌تواند بخشی از ساختار حرکت به سمت هدف متعالی شهر اسلامی باشد.

از سوی دیگر، توجه به این مسئله که شهرهای محل سکونت مسلمانان باید الگویی برای جهان باشند، بسیار حائز اهمیت است. چراکه «شهر اسلامی» موفق، «نمونه»‌ای قابل ارائه به بشر حق جو و حق طلب، از چگونگی اندیشه و نگرش انسان مسلمان است و علاوه بر این، افق دید وسیع‌تر، تراز نگرش انسان را بلندتر می‌کند و به او امید و انگیزه می‌دهد. چنانچه ساخت شهرها، به مثابه الگویی منحصر به فرد از شهر اسلامی، به عنوان هدف مراجع تصمیم‌گیری، طراحی، اجرا و... مدنظر قرار گیرد، همه‌ی امکانات و فرصت‌های مادی و معنوی، در راستای رسیدن به این هدف یکسو و هماهنگ خواهد گردید.

- سیاست

در شهر اسلامی فارابی، «سیاست» مسیری برای رساندن انسان به کمال و تعالی بوده و وجود «مشروعیت الهی» برای کسب منصب سیاست اجتماعی ضروری است.

او این مشروعیت الهی را بر مقبولیت اجتماعی برتری می‌دهد و سیاست را برای صیانت از جامعه شهرنشین و یافتن راهی برای رسیدن او به سعادت در قالب زندگی اجتماعی ضروری می‌داند.

فارابی سیاست را از آن جهت که پیشه‌ی رئیس مدینه است، بالاتر از همه‌ی صنایع می‌داند. دانش سیاسی از نگاه فارابی فیضی از عالم بالا و سروشی الهی است که با میانجیگری عقل فعال به رئیس مدینه الهام شده است (Tourani et al., 2013).

به زبان امروزی، سیاست، مترادف شغل رئیس و مدیر شهر خواهد بود. بنابراین تمام فکرها، تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌هایی که برای اداره شهر و توسط شهردار و مدیران زیرمجموعه او صورت می‌پذیرد، ذیل این مبحث قرار خواهد گرفت.

سیاست در «شهر اسلامی»، شامل کلیه‌ی سیاست‌ها و راهبردها و اقدامات و روش‌هایی است که در راستای رسیدن به آرمان تعالی که همان «سعادت» اهل شهر است، اتخاذ می‌گردد. این مفاهیم از آنجا که به نوعی برنامه‌ریزی برای شهر محسوب می‌گردد، می‌تواند به عنوان ساختار مسیر حرکت برای رسیدن به هدف در نظر گرفته شود.

- نظام اجتماعی

بخش دیگری از ساختار حرکت «شهر اسلامی» به سمت «آرمان تعالی» را «نظام اجتماعی» تشکیل می‌دهد. «اجتماع» در شهر اسلامی، به عنوان زمینه پاسخگویی به نیازهای اجتماعی و تحقق کمال انسانی تعریف می‌شود، چرا که انسان در غیر از زندگی اجتماعی امکان رسیدن به کمال و سعادت حقیقی را نخواهد داشت. این «نظام اجتماعی»، می‌تواند در مقیاس‌های متفاوت و با سلسله‌مراتب مشخص و معینی تعریف گردد. در نظام اجتماعی «شهر اسلامی»، بر وجود «تعاون» و «همهانگی» میان اجزاء و همچنین میان جزء و کل تأکید می‌گردد. شرط برتر بودن چنین اجتماعی، بر سایر اجتماعات، یا «فاضله» بودن «شهر»، تعریف همکاری اعضای اجتماع در هر مقیاسی از اجتماع برای رسیدن به سعادت و کمال انسان در آن است. به عبارت دیگر چنانچه همکاری و همهانگی اعضای این نظام اجتماعی در راستای دستیابی به هدف شهر که همان به سعادت رسیدن ساکنین آن است جهت‌دهی گردد، می‌توان چنین شهری را شهر اسلامی قلمداد نمود.

ابزار عملیاتی

در نظام یا سیستمی که هدف و مسیر حرکت

برای آن تعریف شده باشد، نیاز به وجود ابزار و دستمایه‌هایی برای طی کردن آن مسیر و رسیدن به هدف است. مفاهیم «مدیریت» و «آموزش»، از آنجایی که به نوعی به اجزای مجموعه کمک می‌کنند تا در جهت رسیدن به هدف تلاش نمایند، ذیل این بخش توضیح داده می‌شوند:

- مدیریت

مدیریت شهر در مدینه فاضله فارابی به «انسان کامل» سپرده شده است. کسی که توسط عقل با وحی در ارتباط است و می‌تواند با تکیه به فرامین الهی، اهل شهر را به سعادت و کمال حقیقی برساند. در صورت فقدان «رئیس مدینه»، تصمیماتی که می‌توان اتخاذ نمود در نظریه‌ی فارابی تشریح گردیده است. در تبیین مفهوم «شهر اسلامی»، می‌توان این مسئولیت را متعلق به نزدیک‌ترین فرد به خصوصیات رئیس مدینه فاضله فارابی دانست. واکاوی این خصوصیات، پیشنهادی برای انجام پژوهش‌های آتی خواهد بود.

مطلب دیگری که از اندیشه‌ی فارابی استخراج شده و ذیل این بحث قرار می‌گیرد آن است که «شهر اسلامی»، را باید پاسخگویی برای طبیعت آدمی دانست. طبیعت و سرشت آدمی، که متناسب و هماهنگ با همه‌ی هستی شکل گرفته است.

بحث هماهنگی طبیعت انسان با کائنات، باملاحظه‌ی جایگاهی که «انسان» در مبانی نظری اسلامی برخوردار است، در تبیین مفاهیم مرتبط با مدیریت شهر، ابعاد نوین و گسترده‌ای را پیش رو می‌گذارد. چنین وجهی تعریف متفاوتی از شهر و نگرشی نوین در مباحث مدیریت شهری به دست خواهد داد: «شهر» به مثابه یک «پاسخ» برای «سرشت انسان».

نکته‌ی دیگر اینکه همواره در تبیین مفهوم «شهر اسلامی» می‌توان از روش فارابی در «تبیین مضادات (متضادهای) مدینه فاضله جهت معرفی بهتر مدینه فاضله» بهره گرفت. حذف مواردی که مصادیق «شهر اسلامی» نیستند می‌تواند به درک بهتر مفهوم «شهر اسلامی» کمک نماید. ارتباط این موضوع با مفهوم «مدیریت» می‌تواند بدین نحو تبیین گردد که آگاهی مدیران یا سیستم مدیریت شهر به آنچه در نتیجه عدم توجه به ویژگی‌های اصلی و اساسی «شهر اسلامی» به وجود خواهد آمد، موجب خواهد شد که در هر مرحله از حرکت به سمت آرمان تعالی، انحراف از مسیر و یا تغییر جهت مشخص گردیده و بازگشت به مسیر درست تا حصول به آرمان تعالی محقق گردد.

آموزش

فارابی بر آموزش شهروندان جهت ایجاد «عقاید واحد» میان آن‌ها به وسیله‌ی «برهان و دلایل عقلی» تأکید نموده و آن را شرط رسیدن جامعه به سعادت

دارای ابعاد مختلف بوده و همچنین قابلیت توسعه در چارچوب مؤلفه‌ها و معیارها برای توضیح و تبیین پایگاه نظری، طراحی، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در مورد «شهر اسلامی» را خواهد داشت.

اگرچه مفاهیمی همچون «الگوی جهانی»، «انسان‌گرایی»، «آموزش» و «سیاست»، از میان مفاهیم ذکرشده، مواردی هستند که در مطالعات شهرسازی اسلامی کمتر بدان‌ها توجه شده و می‌توان از مطالعه و بررسی نظریه فارابی، آن‌ها را به‌عنوان ارمان فارابی برای «شهر اسلامی» تلقی نمود، اما توجه به این نکته نیز اهمیت دارد که سر موفقیّت نظریه فارابی، در چیدمان مناسب همه‌ی این مفاهیم در یک ساختار منظم در کنار هم و تبیین ارتباطات قوی و مستحکم آن‌ها با یکدیگر است. این مفاهیم در کنار هم مانند قطعات یک سیستم هستند که کم‌اهمیت کردن هر کدام می‌تواند کارکرد بقیه اعضا را دچار مشکل نماید.

مفاهیم مذکور با تحلیل منطقی به‌صورت دسته‌بندی‌هایی که بتواند جایگاه هر کدام از مفاهیم را در رسیدن به مفهوم «مدینه فاضله» مشخص نماید در جدول ۱ ارائه گردید. این مفاهیم در سه دسته‌ی «ابزار عملیاتی، مسیر حرکت و آرمان متعالی» تفکیک گردید. مفاهیم «مدیریت» و «آموزش» به‌عنوان ابزار عملیاتی، از مسیری که رویکرد آن را مفاهیمی چون «جامع‌نگری، انسان‌گرایی و عدالت» و ساختار آن را مفاهیم «الگوی جهانی، نظام اجتماعی و سیاست» تشکیل می‌دهد، آرمان متعالی «سعادت» انسان را محقق خواهد نمود. درباره‌ی هر کدام از این مفاهیم و ارتباطی که می‌توانند با تعریف و تبیین مفهوم «شهر اسلامی» داشته باشند، در قسمت یافته‌های تحقیق مختصراً توضیحاتی ارائه گردیده است.

پرسش دوم پژوهش به این صورت مطرح گردید که این مفاهیم در تبیین مبانی نظری و تعریف مفهوم «شهر اسلامی» چگونه ایفای نقش خواهند نمود؟ بر اساس تحلیل منطقی مفاهیم فوق‌الذکر و تلاش برای یافتن ارتباط آن‌ها با ادبیات دانش شهرسازی از طریق استنتاج عقلی، نتایج ذیل به‌دست آمده و روابط میان آن‌ها در شکل ۶ ارائه شده است:

آرمان متعالی

- «هدف» شهر اسلامی، تعالی انسان و «سعادت» اوست.
- مسیر حرکت
- «ساز و کار» رسیدن به این هدف، «سیاست» است.
- «فرم» شهر اسلامی، داشتن «نظام اجتماعی» تعریف‌شده و مشخص است.
- «بستر» و زمینه شکل‌گیری و توسعه شهر اسلامی، یک «الگوی جهانی» است.
- روش یا «رویکرد» کلی شهر اسلامی،

دانسته است. او همچنین «عناوین اطلاعات مشترک» میان اهل شهر را تعیین کرده و اعلام نموده که تفاوت درک و بهره‌هوشی، نباید مانع از ارائه این اطلاعات به فردی از افراد جامعه شود، بلکه سطح «عقل» افراد، میزان بهره‌مندی آنان از این آموزش‌ها را تعیین خواهد نمود. این امر نباید موجب تفاوت در سطح دسترسی افراد به عناوین آموزش‌های معین‌شده باشد. این بحث می‌تواند مقدمه‌ای برای پژوهش دیگری در مسئله اطلاعات، علوم ارتباطات و استفاده از آن در مدیریت شهری باشد. با پیشرفت فناوری‌های نوین، زمینه ارتباطات میان انسان‌ها در جوامع ملی و بین‌المللی گسترش یافته و سهولت دسترسی به اطلاعات برای همگان، در زمان و مکان‌های مختلف، یکی از نقاط قوت آن است. تدوین برنامه‌ای جهت استفاده مناسب از قوت‌ها و ظرفیت‌های این بستر (مخصوصاً در سطوح کلان مدیریت شهر)، برای هدایت و سمت‌دهی جامعه به‌سوی اهداف مشخص، تعالی معنوی و پیشرفت مادی، یکی از مهم‌ترین موضوعاتی است که انجام آن در کمترین زمان ضروری به نظر می‌رسد.

این برنامه می‌تواند حداقل شامل بخش‌های سه‌گانه‌ی «زمینه»، «محتوا» و «روش» باشد:

«انتخاب زمینه و بستر انتقال اطلاعات»، «انتخاب محتوای اطلاعاتی که (با توجه به هدف) باید به اشتراک گذاشته شود»، و «انتخاب روش و نحوه ارائه اطلاعات».

نتیجه‌گیری

نظریه‌ی «مدینه فاضله» که بستر استواری برای مفهوم «شهر اسلامی» است، در اندیشه‌ی حکیم فارابی از یک فرایند کامل و درعین‌حال پیچیده به منصفه‌ی ظهور می‌رسد. وی این فرایند را از نظام کلی عالم خلقت استنباط می‌نماید. نقطه شروع این فرایند به‌طور مشخص، «توحید» و عظمت خداوند متعال است. تبیین سلسله‌مراتب موجودات از عالم ملکوت تا عالم ماده و طبیعت، به نقطه‌ی عطف «انسان» منتهی می‌گردد. نفس انسانی دارای اجزاء مشخصی است. مفاهیمی همچون «تعقل، اراده و اختیار» در مورد انسان تعریف می‌شود. «سعادت» انسان، نقطه‌ی عطف دیگری در فرایند ظهور مفهوم «مدینه فاضله» یا «شهر اسلامی» است. انسان برای رسیدن به سعادت نیازمند «زندگی اجتماعی» است. اینجاست که به‌عنوان زمینه‌ی شکل‌گیری زندگی اجتماعی، مفهوم «مدینه فاضله» متولد می‌شود.

پرسش اول پژوهش، در خصوص «چیستی مفاهیم کلیدی نظریه مدینه فاضله» مطرح گردیده است. در نتیجه‌ی بررسی نسبتاً کامل اندیشه‌ی مدینه فاضله‌ی فارابی، مفاهیمی همچون: «سعادت»، «جامع‌نگری»، «انسان‌گرایی»، «عدالت»، «الگوی جهانی»، «سیاست»، «نظام اجتماعی»، «مدیریت» و «آموزش» به‌عنوان بنیان و اساس نظری مفهوم «شهر اسلامی» استخراج گردید. هر کدام از این مفاهیم

بحث پیشنهادهایی برای انجام پژوهش‌های آتی ارائه گردیده است، به علاقه‌مندان پژوهش‌های بنیادین در دانش شهرسازی پیشنهاد می‌گردد که روش مطالعه‌ی حاضر را برای بررسی و تبیین مفاهیم کلیدی «شهر اسلامی» در آثار سایر اندیشمندان بزرگ اسلامی، پیگیری و تکمیل نمایند.

پی‌نوشت

1. Research Canvas
2. Xsaya

۳. ن.ک (Naghizadeh, 2006).

۴. این موضوع برخلاف نظر برخی پژوهش‌هاست که معتقدند «شهر اسلامی»، به دلیل عدم پاسخگویی به تنوع اجتماعی-مکانی، نمی‌تواند مدلی قابل استناد برای پهنه وسیع سرزمین‌های اسلامی باشد (Alizadeh & Habibi, 2012).

۵. «فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا» (The Holy Quran, Surah Fatir: 43).

۶. ایجاد فضائل در آراء اهل مدینه به معنی تغییر دادن وجود آدمی نیست بلکه غرض از آن رساندن آدمی به ذات خویش است.

۷. که شامل سه دسته اصلی می‌باشند: اعتقاد به وجود مبدأ باشعور، و نیز کیفیت خلقت عالم، مجردات و انسان از این مبدأ؛ اعتقاد به پیوستگی اجزاء عالم و نسبت این اجزاء با یکدیگر و با حق تعالی؛ و اعتقاد به جایگاه انسان در برابر خداوند و دیگر موجودات، به‌ویژه عوالم مجرد (Moghadam & ...)

«جامع‌نگری، انسان‌گرایی و عدالت» است.

ابزار عملیاتی

- «سازمان» شهر اسلامی را با تعریف مفهوم «مدیریت» می‌توان تبیین نمود.
- «محتوا»ی این قالب را تعیین حدود و ثغور «آموزش» مشخص خواهد نمود.

• نحوه‌ی ارتباط میان مراحل مختلف فرایند ظهور مفهوم «مدینه‌ی فاضله» و چگونگی شکل‌گیری بنیان نظری مفهوم «شهر اسلامی»، با استفاده از مفاهیم کلیدی در نظریه‌ی «مدینه‌ی فاضله»، در (شکل ۶) به نمایش درآمده است.

مطالعه و توجه به آثار دانشمندان بزرگ مسلمان، می‌تواند بنیان‌های اندیشه‌ی «شهر اسلامی» را بر بنای درست استوار سازد و به نسل حاضر یاری رساند تا از نتایج تحقیقات آنان استفاده نموده، مسیر صحیح حرکت را برای امتداد اندیشه و مطالعه انتخاب نمایند. علاوه بر تمام مواردی که به فراخور

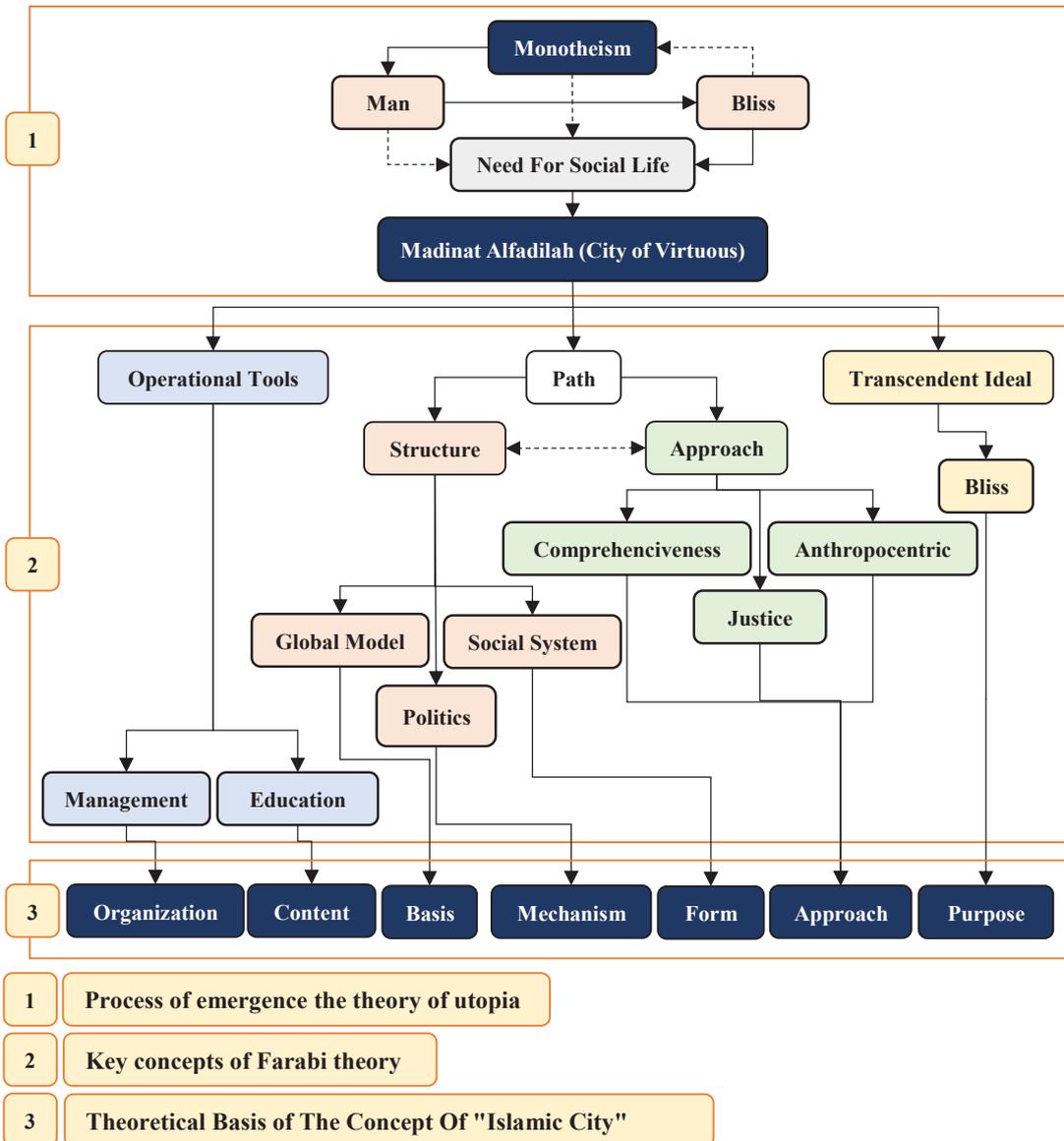

Fig.6. The emergence “process” of “madinat alfadilah” theory explaining the key concepts of the idea, as the basis for the concept of “islamic city

کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

منابع مالی / حمایت‌ها

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

مشارکت و مسئولیت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته و به‌طور برابر مسئولیت تمام محتویات و مطالب گفته‌شده در مقاله را می‌پذیرند.

References

1. Akbari Motlagh, Javad. (2013). "Critique of Plato's utopia in the light of Mahdavi utopia." Political Knowledge, Fourth Year, No. 2: 89-104.
2. Alizadeh, Hooshmand, and Kiomars Habibi. (2012). "Forming factors of Islamic-historical cities of Muslims". Quarterly Journal of Iranian-Islamic City Studies (3), Spring: 71-76.
3. Amid, Hassan. "Amid dictionary". (2011). First Edition. Edited by Azizullah Alizadeh. Tehran: The path of growth.
4. Aminzadeh, Bahram. (2009). "City and Shaar". Anthropology Letter 4 (8): 7-16.
5. Aristotle. (1971). "Policy". second edition. Translated by Hamid Enayat. Tehran: Pocket Books Company.
6. Bahar Nejad, Zakaria. (2012). "Reason and religion from Farabi's point of view". Quarterly Journal of Qom University 12 (4): 69-88.
7. Bayat, Bahram. (2015). "Islamic approach to the city". Characteristics of the Islamic city. Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers 4 (1), Spring and Summer: 137-167.
8. Bolkhari Ghahi, Hassan. (2017). "Philosophy, Geometry and Architecture". second edition. Tehran: Tehran University Press.
9. Bukier, A. A. (2018). "Utopian Literature of the Ideal Society, A Study in Al-Farabi's Virtuous City and More's Utopia.", *Andalus Magazine for humainty and society Sciences*, 5(18), April: 5-40.
10. Cevik, Ass. M. (2010). "Farabi's Utopia and It's Eschatological Relations.", *Journal of Islamic Research* 3(2) (Islamic University of Europe), December: 173-178.
11. Davari, Reza. (1396 AH/ 1977 AD). "Farabi: the founder of Islamic philosophy". Tehran: Publications of the Iranian Philosophy Association.
12. Davari, Reza. (1977). "Farabi's Civil Philosophy". Tehran: High Council of Culture and Arts (Center for Cultural Studies and Coordination).
13. Dekhoda, Aliakbar. (1999). "Dekhoda dictionary". Edited by Mohammad Moein and Seyed Jafar Shahidi. Volume 10. Tehran: Institute of Printing and Publishing, University of Tehran in collaboration with Rozaneh Publications.

(Mohammadi Ashiani, 2018: 60).
۸. برخی پژوهش‌ها به شرح ویژگی‌های این آموزش، از نظر هدف، برنامه و روش پرداخته است (Shahsavari, 2012).

تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

تاییدیه‌های اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت

14. Fakhri, Majed. (2017). "Farabi; Founder of the new Platonism of Islam". First Edition. Translated by Mohammad Reza Moradi Tadi. Tehran: Science Publishing.
15. Farabi, Abi Nasr. (1995). "The views of the people of the city of virtue and its contradictions". First edition. Edited by Ali Bu malham. Beirut, Lebanon: Al-Hilal School.
16. Hemfer. (2002). "The memories of Hemfer, British spy in Islamic countries". Fifth Edition. Translated by Mohsen Moayedi. Tehran: Amir-kabir.
17. Jamshidi, Mohammad Hossein. (2002). "The theory of justice from the perspective of Abu Nasr al-Farabi, Imam Khomeini and Martyr Sadr". First Edition. Tehran: Imam Khomeini Research Institute and the Islamic Revolution.
18. Khorasani Sharafuddin. (2005). "Historical Limitations of Farabi's Utopia". In "An Introduction to the Challenge of Ideal and Reality in Farabi's Political Philosophy". Translated by Badr-alsadat Shahrezaei, 51-58. Tehran: Desert.
19. Khosrow Panah, Abdul Hussein. "Pathology of Islamic philosophy". Book of Criticism (33), 2005: 85-104.
20. KordFirouzjaei, Yarali. (2014). "A Critique of the Interpretation of Ultimate Perfection into Rational Prosperity in Greek and Islamic Philosophy". *Journal of Philosophy of Religion*. Volume 10 Number 1: 81-102.
21. Mahmoudi, Samira, et al. (2019). "What is the utopia of the Shiite city in the views of Mulla Sadra and Ayatollah Javadi Amoli?" *Quarterly Journal of Iranian-Islamic City Studies* 8 (32), Summer: 5-16.
22. Makarem, Mohammad Hassan. (1999). "The utopia in Islamic texts". First Edition. Qom: Qom Seminary Islamic Publicity Office Publishing Center.
23. Modarresi Chahardehi, Mortaza. (1975). "Farabi's utopia". *Vahid Monthly*, No. 6, Volume 12: 513-516.
24. Modarresi, Seyed Mohammad Reza. (2013). "The place of ethics in the utopia of Farabi". *Moral Knowledge* 3 (4), Autumn and Winter: 75-84.

25. Moein, Mohammad. (2008). "Moein dictionary". fourth edition. Edited by Azizullah Alizadeh. Tehran: Edna Kitab Rah-e No.
26. Moghadam, Qasim, and Mohammad Reza Mohammadi Ashiani. (2018). "The foundation of Farabi's utopia on the originality of man who connected to revelation". Quarterly Journal of Islamic Wisdom 4 (1): 51-70.
27. MohajerNia, Mohsen. (2002). "Government in Farabi's political thought". Tehran: Cultural Institute of Contemporary Knowledge and Thought.
28. MohtashamAmiri, Saeedeh. (2014). "A study and analysis of the characteristics of a desirable city in the opinions of Muslim scholars". PhD thesis in urban planning. With the guidance of Mohammad Naghizadeh and Behnaz Aminzadeh. Tehran: Islamic Azad University, Science and Research Branch .
29. Montazer Al-Qaem, Asghar. (2009). " Collection of articles of the first conference of Arman-shahr-e-Islami". Isfahan: University of Isfahan .
30. Movasaghi, Ahmad. (1999). "Causes and factors of the weakness and decline of Muslims in the political ideas and reformist views of Seyyed Jamal al-Din Asadabadi". second edition. Tehran: Islamic Culture Publishing Office .
31. Nadri Abyaneh, Fereshteh. (2006). "A Journey in Practical Wisdom (Aristotle-Farabi-Bu'ali Sina). Hamedan: Bu Ali Sina University.
32. NaghiZadeh, Mohammd. (2011). "A contemplation on what an Islamic city is". Quarterly Journal of Iranian-Islamic City Studies (1), Autumn: 1-14.
33. NaghiZadeh, Mohammd. (2016). "Quranic teachings and the ideal city of Islam". Quarterly Journal of Islamic Architecture Research 3 (8), Autumn: 46-67.
34. NaghiZadeh, Mohammd. (2018). "Islamic city from thought to emergence". First Edition. Tehran: Jihad-Daneshgahi Publishing Organization .
35. Neton, Ian Richard. (2017). "Farabi School". First Edition. Translated by Mohammad Reza Moradi Tadi. Tehran: Science Publishing.
36. Parsania, Hamid, and Hossein Radbiani. "Farabi's Methodology in Social and Cultural Sciences". Journal of Social Theories of Muslim Thinkers 4 (2), 2014: 287-312.
37. PourAhmad, Ahmad, et al. (2013). "Farabi's theories and its application to citizenship participation". Nazar Garden Scientific Quarterly 9 (21) (Nazar Architecture and Urban Planning Research Center): 13-20.
38. SedaghatZadeghan, Shahnaz. "The Social Role of Philosophy According to Abu Nasr Farabi and Jamaluddin Asadabadi". Journal of Social Theories of Muslim Thinkers 5 (2), 2015: 355-382.
39. Seyyed Ghotb. (2012). "The future in the realm of Islam". Translated by Seyyed Ali Khamenei. Tehran: Islamic Culture Publishing Office .
40. Shahsavari, M. (2012). "Al-Farabi Educational Ideas about the Foundations of Education (Objectives, Programs, Methods, Teacher and Student)." *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, 2(9) (TextRoad Publication), 9569-9572.
41. Siddiqi, A. A. (2014). Politics, Religion, and Philosophy in Al-Farabi's Book of Religion, *Thesis Presented to the Faculty of the Graduate School of the University of Texas at Austin*. Edited by Thomas Lee Pangle. The University of Texas at Austin.
42. Tanabayeva, A. (2015). "Al-Farabi's Humanistic Principles and "Virtuous City".", *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences* (Future Academy), January: 124-129.
43. The Holy Quran.
44. Tourani, Ali, et al. (2013). "The relationship between prosperity and politics from Farabi's point of view. Teachings of Islamic Philosophy (10) (Razavi University of Islamic Sciences): 107-12.

دو فصلنامه علمی
معماری و شهرسازی ایران